

ОБ'ЄКТНІ ВІДНОШЕННЯ ТА ЇХ ГЛИБИННО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ

Тамара ЯЦЕНКО, Богдана ІВАНЕНКО, Сергій ХАРЕНКО Copyright © 2005

Грунтовне дослідження складних явищ та феноменів психіки має вагомим теоретичним і практичним значенням для розвитку глибинної психології. Феномен об'єктних відношень уже був представлений у психоаналітичних дослідженнях минулих років і в роботах сучасних дослідників. Ми зосередимо свою увагу на його глибинній детермінації у взаємозв'язку зі сферою спілкування.

Сутнісний зміст: висвітлюються взаємовідношення між вагомими психологічними категоріями – об'єктом і суб'єктом, презентується огляд наукових праць, які присвячені дослідженню категорій об'єктності і суб'єктності, об'єктних відношень, обґрунтовується сутність глибинної детермінації цих відношень та розглядаються основні порушення у їх формуванні й розвитку, а також наслідки, які мають вияв у сфері спілкування.

Мета дослідження – визначення сутності об'єктних відношень суб'єкта, їх глибинної детермінації та впливу на актуальну ситуацію спілкування. При цьому нами підтримуються новітні погляди на категорію об'єктних відношень, пізнання яких у рамках практичної психології набуває сьогодні актуальності та значущості.

Ключові слова: *об'єкт, суб'єкт, об'єктне відношення, агресія, лібідні та мортідні потяги, амбівалентні почуття, захисні механізми психіки, внутрішня суперечливість психіки, ідентифікація, проекція, інтроєкція, заміщення.*

Передумови виникнення поняття “об'єктні відношення” слід шукати у феноменах суб'єктності та об'єктності, які широко представлені у філософії й психології. Поняття “об'єкт” вживається у контексті суб'єкта як носія психічної активності, котрий сприймає та взаємодіє з об'єктом у процесі пізнання. В основі філософських концепцій лежить уявлення про людину як про автономного і незалежного суб'єкта своєї життєдіяльності, здатного свідомо керувати власною активністю, проявляючи волю і силу духу. Проте, за провідними філософськими концепціями, суб'єктивне в людині існує як об'єктивне, оскільки стосується об'єктивної дійсності. Суб'єкт і об'єкт визначаються у філософії через категорії “Я” і “не-Я”, які перебувають у причинно-наслідковому взаємозв'язку, а також співвідносяться з категоріями “зовнішнього” (об'єктного) і “внутрішнього” світів, що як явища задають формат актуального переживання особи. Людина-суб'єкт відображає об'єкт з певною метою, тобто об'єктивує дійсність і завдяки цьому розвиває власний суб'єктний потенціал. У психологічній науці були здійснені спроби подолати дискретність категорій об'єкта і суб'єкта через встановлення взаємозв'язків між ними. Зокрема, К. Левін [12, с. 123] увів поняття “суб'єкт” та “оточення” на позначення внутрішньої і зовнішньої систем, що перебувають у нерозривній єдності, створюючи життєвий простір людини, а

Б. Скінер [12, с. 255] вживав категорію об'єкта в єдності з суб'єктом поведінкової активності.

У психології виділяють об'єктний підхід до людини (психіка розглядається як пасивний об'єкт впливу зовнішніх спонук) та суб'єкт-суб'єктний підхід (він являє собою динамічну систему, результат спілкування, взаємодії з людьми). Останній передбачає взаємодію, взаємозв'язок: як зазначає сучасна дослідниця О. Гуменюк [2], “діалог, адекватно відтворюючи суб'єкт-суб'єктну природу самої людини, найбільш придатний до організації продуктивних розвивальних контактів...” [Там само, с. 58]. Таким чином, категорія “суб'єкт” певною мірою ототожнюється з поняттям “особистість”. На думку В. Рибалка [7], “у філософсько-психологічному аспекті особистість – це об'єкт і суб'єкт соціального, історичного процесу і власного життя”, проте існують “складні переходи у системі “суб'єкт-об'єкт-суб'єкт” і “об'єкт-суб'єкт-об'єкт”, завдяки яким відбувається суб'єктивізація, психологізація, персоналізація об'єктивної дійсності...” [Там само, с. 58].

Як бачимо, в сучасній психології категорія суб'єкта є однією з центральних. Згідно з дослідженнями В. Татенка [10], існує “уявлення про цю категорію як суто філософську, яка “у парі” з категорією об'єкта розкриває суть гносеологічного відношення людини до дійсності” [Там само, с. 108]. Іншими словами, за допомогою даної категорії розкривається “ставлення суб'єкта до об'єкта, в якому об'єкт являє собою щось, на що спрямована дія, потреба” [6, с. 310]. Отож, є підстави стверджувати, що у психології категорії суб'єкта і об'єкта не лише взаємозумовлені і взаємопов'язані, а становлять у єдності певне ставлення, відношення людини. Тому окремі сучасні дослідники, зокрема О. Бодальов, визначають “відношення” (“динамічні стосунки”) як найвагомішу категорію у психології, чим і спричинене, на наш погляд, повернення в актив категорії об'єктних відношень. Постає питання: “Якщо у

психології абсолютизується категорія суб'єкта (хоч і в єдності з об'єктом) як носія індивідуально-неповторного психічного, то чому все ж заявлений феномен має назву об'єктних (а не суб'єктних) відношень?”.

Якщо звернутися до психоаналізу, то саме об'єкт є вагомою категорією даної теорії. Об'єкт – це: “реальна фізична особа або річ; психічний образ людини, іншої живої істоти або неживого предмета; комплекс переживань, котрі стосуються певної ситуації” [6, с. 308]. Вводяться поняття зовнішнього і внутрішнього об'єктів. Останній є психічним образом реального (зовнішнього) об'єкта як поєднання емоційних, інтелектуальних та анатомічних якостей. Відтак внутрішній об'єкт наділяється унікальними переживаннями та уявленнями кожної конкретної людини, які набувають для неї значущості. Отже, об'єкти у психоаналізі – це первинні лібідні персони, з якими у суб'єкта існують взаємовідносини і на які спрямовані його чуттєві й агресивні душевні спонуки.

Об'єктне відношення, як свідчать наукові джерела, – це “відношення людини до оточуючого світу людей і речей, засноване на сприйнятті реальних або уявних об'єктів та можливих способів взаємодії з ними”, “внутрішні відношення, формування яких здійснюється під впливом відповідних способів сприйняття світу, адекватних чи не адекватних реакцій на нього, нормальних чи патологічних форм захисту, які виникають у ранньому дитинстві і дають про себе знати в житті дорослої людини” [5, с. 334]; “результат особистісної організації, певного типу сприйняття об'єктів і способів захисту, які обираються” [6, с. 310], а також певна внутрішня картина, яку суб'єкт створює завдяки своєму ставленню до об'єкта, суб'єктивний зразок взаємовідносин, що поєднує свідомі уявлення та несвідомі процеси.

Теорія об'єктних відношень у психоаналізі розглядає “багатоманітність і розвиток взаємовідносин індивіда з його

зовнішніми і внутрішніми об'єктами" [6, с. 308], починаючи з раннього дитинства, коли зовнішні об'єкти структуруються психікою дитини у внутрішню цілісність, суб'єктивну інтегрованість психіки. Поняття об'єктних відношень вживається З. Фройдом у контексті його теорії потягів: об'єкт є одним із компонентів потягу, який формується на оральній, анальній або генітальній стадіях розвитку психіки і пов'язаний із відчуттям задоволення. Фіксація на певному типі задоволення може породжувати формування особливого характеру, а отже, і об'єктного відношення. З. Фройд виділив дві стадії розвитку об'єктного відношення – потреба в об'єкті задоволення і потреба у постійному, незмінному об'єкті. У психоаналітичній теорії ранні дитяче-материнські відносини розглядаються як основа усіх подальших взаємостосунків людини з довкіллям.

М. Малер [див. 5, с. 244] співвідносить формування об'єктних відношень з розвитком психіки немовляти залежного від зовнішнього об'єкта – матері. Вона спочатку сприймається як частковий об'єкт (наприклад, груди, які приносять задоволення). Згодом, коли дитина починає опановувати мову, взаємодія з матір'ю-об'єктом набуває дистантності, що зумовлює формування почуття самотності і страху втратити любов цього об'єкта, котрий приходить на зміну страху втрати самозначущий об'єкт. Відчуття фізичного роз'єднання з матір'ю забезпечує виникнення розщеплення, яке дитина повинна подолати шляхом розлучення з улюбленим ("хорошим") об'єктом. З дорослішанням тенденція дистантності може набувати вираженості у стосунках з іншими людьми. За умови сприятливого розвитку дитяче-материнських відносин дитина долає неприємні відчуття через фізичну віддаленість від матері шляхом набуття здатності самостійно справлятися з самотністю. За твердженням Д. Віннікота [див. 6, с. 97], "хороша" мати у перші дні після народження дитині допомагає їй розвинути відчуття свого Я, яке відрізняється від не-Я. Плавність та непомітність цього процесу забезпечує

подальший душевний розвиток дитини.

Згідно з дослідженнями М. Кляйн [3], формування об'єктних відношень пов'язане з інтроєкцією немовляти частин тіла матері (грудей), які набувають характеристик об'єктності. Груди матері виступають у ролі першого об'єкта, розщепленого на "хороший" і "поганий" ("погана мати", яка карає, і "хороша мати", котра створює захист і дає любов). Тому надалі всі часткові об'єкти піддаються аналогічному розщепленню на "хороший" і "поганий", що спричиняє амбівалентне ставлення до цілісного об'єкта та внутрішню суперечливість психіки. Розвиток об'єктних відношень передбачає формування емоційного ставлення до об'єкта, коли "хороший" і "поганий" об'єкти зливаються, утворюється постійність сприйняття об'єкта та його внутрішнього образу. Подальший розвиток об'єктних відношень відбувається на підґрунті досягнутої ідентифікації з цим об'єктом.

На думку Г.С.Саллівана [8], будь-які міжособистісні відносини, пов'язані із задоволенням, формують у дитини сприятливий образ об'єкта. Відбувається персоніфікація матері як доброї або злої, що врешті-решт породжує комплексну персоніфікацію як певний образ, котрий створюється "для побудови стосунків у зовсім ізольованій міжособистісній ситуації, проте вони, одного разу сформовані, зазвичай закріплюються і впливають на ставлення до інших людей...", тобто "щось, що слугувало на ранніх вікових стадіях для редукції тривоги, може втручатися у характер більш пізніх міжособистісних взаємовідносин" [8, с. 78]. Згідно з міркуваннями А. Адлера [1], саме мікросередовище, в якому народилася та перебувала дитина, її ставлення до нього визначають характер прихованих внутрішніх конфліктів. Ставши дорослою, вона відтворює звичну структуру взаємин. Г. Олпорт [див. 6, с. 169] вважає, що саме у транзакціях (взаємовідносинах) з навколишнім світом дитина набуває власної індивідуальності.

Таким чином, поняття "об'єкт" є досить суперечливим за своїм змістом: на оральній стадії розвитку дитини значу-

щість будь-якого об'єкта, що несе функцію вдоволення голоду, породжує його варіативність та замінність; з іншого боку, сталі характеристики цього об'єкта спричинюють розвиток психіки (що пов'язано з Едиповою ситуацією) і в подальшому впливають на характер формування стосунків суб'єкта. Так, М. Балінт [див. **6, с. 46**] наголошує на важливості Едипового періоду у формуванні потрібних відносин між суб'єктом і двома паралельними об'єктами, у чому і полягають витоки внутрішнього конфлікту та амбівалентності почуттів. Дослідник зазначає, що первинні об'єктні відношення тожні первинній любові та напруженню, яке викликає наявність третього об'єкта [Там само, **с. 147**].

З позицій практичної психології є підстави констатувати, що саме Едипова ситуація структурує обставини життя суб'єкта та його взаємовідносини з оточенням, нерідко породжуючи драматичні повтори певних ситуацій. Едипова ситуація формує: а) почуття неповноцінності у дитини (яке об'єктивно породжується її фізичною недосконалістю і соціальною незрілістю, а також системою суб'єктивних виховних впливів батьків); б) розвинену систему умовних цінностей; в) амбівалентні почуття до батьків і до самої себе; г) “злиття” з окремими психологічними рисами батьків, що зумовлює доленосність не лише поведінкових паттернів, а й внутрішніх відчуттів суб'єкта в актуальній ситуації спілкування, яка є віддаленою від первинної лібідної ситуації. Усе це спричиняє порушення взаємин між людьми через внутрішню, суб'єктивну суперечливість психіки, котра є наслідком Едипової залежності. Суть таких порушень, зокрема, може полягати в тому, що інша людина сприймається не як індивідуально-неповторний суб'єкт, а як об'єкт, що повинен задовольняти певні потреби, нереалізовані для даного суб'єкта у дитинстві зі значущими людьми. Адже внаслідок залежності від первинних лібідних об'єктів психіка шукає відповідної реалізації в заміщеннях, зв'я-

зок яких з цими первинними об'єктами не усвідомлюється, і тому вони втрачають своє суб'єктне значення для конкретної особи. Відбувається реалізація об'єктних стосунків через глибинно-психологічні цінності, які визначають зміст захисних тенденцій психіки, що сформовані під впливом первинних лібідних об'єктів, на чуттєве єднання з якими існує “табу”.

Таким чином, об'єктні відношення, котрі детермінуються Едиповою ситуацією, можна пов'язати зі сферою спілкування, адже вони були породжені у взаємодії (єднанні) з близькою людиною – об'єктом лібідо. Відповідно до новітніх досліджень Т.С. Яценко [13], “Едипова залежність визначається як прикутість до одного лібідного об'єкта, а об'єктні відношення – це залежність від типових стосунків, які склалися у первинній лібідній ситуації” [13, **с. 378**]. Об'єктні відношення мають просоціальне забарвлення, проте є заміщенням прояву Едипової залежності в рамках сім'ї, певного емоційного відчуття, яке часто не задовольняє суб'єкта, проте суб'єкт “приречений” на його переживання. Вони формуються в емоційній аурі, атмосфері, яка свого часу єднала особу в дитинстві зі значущими людьми. У такому формуванні провідну роль відіграють почуття, котрі стабільно переживалися людиною у ситуації Едипового порядку [13, **с. 377–379**]. В дорослому віці людина невидимо моделює подібний емоційний фон стосунків, „емоційне повітря”, що формовується у феномені “вимушеного повтору” звичних почуттів. Т.С. Яценко зазначає, що “дослідження об'єктних відношень можливе через пізнання особливостей їх детермінації у Я: чим більшою мірою розвинута особистісна проблематика суб'єкта (внутрішня суперечливість), тим більшого вираження набувають прояви захисних реакцій, супровідними для яких є відступи від реальності, що означає зростання об'єктних аспектів у функціонуванні Я” [13, **с. 378**].

Об'єктні відношення формуються не лише в немовлячій період розвитку

психіки, а й упродовж подальшого життя суб'єкта, його дитинства, мають розгалужену структуру, що знаходить вираження в умовних цінностях. Очевидно, є ці відношення різних типів або рівнів, серед яких – ті, що стосуються світу уяви. Порушення ж формування раннього об'єктного відношення глибоко деструктує розвиток особистості, що позначається на взаємовідносинах, стосунках суб'єкта з людьми. За твердженням З. Фрейда, лібідний об'єкт може виступати не лише “резервуаром” лібідних потягів суб'єкта, а й джерелом енергії мортідо, що виявляється в агресії, ненависті. Водночас відсутність у суб'єкта цілісного образу об'єкта, у якому відбувається інтеграція лібідних і мортідних спрямувань, породжує деструкції психіки. Якщо енергетика, яка криється за Едиповою залежністю, каналізується переважно через мортідо (що незмінно пов'язано з амбівалентністю почуттів), то конструктивні лібідні почуття замінюються агресією. При цьому суб'єкт спустошується енергетично і тому потребує відповідного живлення від інших людей, що породжує деструкції стосунків з ними. Так, на думку сучасного російського психоаналітика А. Ускова [11], такі порушення можуть сприяти відхиленням від загальноприйнятих відносин у соціумі (об'єктних відношень), що у крайніх своїх формах виникають патологічні викривлення реальності, перверсії, коли над лібідними спрямуваннями психіки починає домінувати мортідо, агресія. Зокрема, поняття “перверсність” дослідник О. Кернберг [4] визначає як “якість об'єктних відношень, що відображає свідоме або несвідоме рекрутування любові, залежності або сексуальності у звичайному розумінні цих слів на службу агресії” [Там само, с. 308]. За таких умов суб'єкт втрачає здатність до динамічності, рухливості та гармонійності стосунків, натомість спостерігається ігнорування інтересів інших людей, ознаки психологічного “умертвіння” стосунків, подекуди із садистським ухилом. Такі порушення можуть породжуватися ситуацією відсутності у сім'ї одного з батьків (первинних лібідних об'єктів), або тотальної відчуженості від дитини її батька

чи матері. Тоді дитина вимушена долати надмірні для її несформованого Я труднощі, щоб відповідати вимогам довкілля, що психологічно імпотує її, робить нездатною до близьких стосунків, любові та творчості. Згідно з сучасними дослідженнями, у випадку неповної сім'ї відбувається патологічний розвиток Едипового комплексу, коли дитина інтроєктує викривлені уявлення про стосунки між чоловіком і жінкою: вона домислює, наповнює уявленнями та деструктує їх ненавистю, заздрощами, тенденцією до агресії. Перверсність стосунків може виявлятися у гомосексуальних та садистично-мазохістичних устремліннях, які виступають заміщенням агресії і головно спричинюються відчуженням батька. За таких умов, на думку А. Ускова [11], відбувається патологічне викривлення об'єктивної дійсності, причиново-наслідкових зв'язків у розумінні людських почуттів, бажань, відносин, проблем з яскраво вираженою тенденцією до знецінювання стосунків.

Відсутність одного з батьків може спонукати дитячу психіку до створення фантомного образу, який є ідеалізованим і позбавленим будь-яких конкретних рис, а отже, психологічно “неживим”. Це створює внутрішнє напруження, вивільнення від якого відбувається через прояв агресії, внутрішнє відчуття непотрібності та покинутості, котре є тлом усього життя суб'єкта. Тоді навіть поява бажаної атмосфери любові, прийняття, захищеності не забезпечує суб'єкта відчуттями комфорту, насолоди, оскільки даються ознаки деструктивні афекти (смуток, невдоволення, біль, відчай), котрі сформувалися у первинній лібідній ситуації об'єктних відношень. Це закономірно породжує незрілість уявлень про себе і неможливість побудови рівноправних (партнерських) стосунків з іншими людьми, створюється дистантність не лише у взаєминах з людьми, а й усередині себе – між реальним та усвідомлюваним образом себе.

Не менш деструктивним є порушення розвитку об'єктних відношень, пов'язане з відсутністю сталих лібідних об'єктів – батьків, причому з перших годин життя індивіда. Об'єктні відношення дітей, які

виховуються в дитячих будинках, мають характер поверхневих, короткочасних ідентифікацій з різноманітними дорослими. Відсутність тактильного контакту з матір'ю ускладнює розвиток емоційної сфери, окремі частини власного тіла використовуються немовлям як частковий об'єкт, що зумовлює тенденцію до фіксації аутичних форм інтеграції психіки. За даними К. Солод [9], материнська дитина є активним суб'єктом дії, тоді як немовля з дитячого будинку – пасивним. Унаслідок недостатньої інтроєкції “хорошого” об'єкта (адже навколишні об'єкти не мають материнських якостей, а тому не забезпечують безпеки) посилюється тривожність і відчуження від зовнішнього світу. Дефіцит емоційних переживань, високий рівень дезінтеграції призводить до зниження “позитивного афективного фону, емоційного тону” [9, с. 86]. Вимушене передчасне від'єднання від материнського об'єкта призводить до затримки формування відчуття себе як суб'єкта активності, адже один материнський об'єкт для такої дитини вбирає в себе якості одразу багатьох об'єктів. Отож відсутня можливість проектувати власні емоції на дорослого, котрий деструктує здатність конструктивно взаємодіяти з довкіллям у дорослому віці і прогонузувати розгортання соціальних стосунків. Наявність інфантильного Я, нездатність адаптуватися до оточення та прагнення отримати допомогу і підтримку, схильність встановлювати інфантильні відносини із замісниками батьків породжують труднощі у буденному спілкуванні. Інтимно-особистісна сторона останнього виявляється менш значущою, природно відбувається викривлення процесу вибору об'єкта любові.

Однак вищеназвані порушення об'єктних відношень певною мірою притаманні будь-якому суб'єкту (адже психіка підпорядковується певним закономірностям, що відображають наявність внутрішніх суперечностей та особистісної проблеми). Проте у випадку розвитку об'єктних від-

ношень в аспекті психологічного благополуччя вони інтегруються у зрілі стосунки між людьми через любов, близькість і вдячність, а певні викривлення підлягають психологічній корекції.

Отже, феномен об'єктних відношень окреслює всю активність суб'єкта, його можна назвати синтезом соціальних вимог з глибинними потягами та особистісним досвідом, котрий створюється під впливом первинної лібідної ситуації, а згодом і через механізми заміщення, компенсації, сублімації. Об'єктні відношення задають формат об'єктного ставлення до інших людей і до самого себе. Вони спричинюють не лише прояв певної риси характеру, інтроєктованої від об'єкта лібідо, а й ситуацію взаємодії, інколи фатально прирікаючи суб'єкта на прояв того чи того поведінкового паттерну. Саме ці відношення стимулюють до дії, продукують вимушене повторення драматичних ситуацій (феномен ходіння “хибним колом”), невидимо єднаючи суб'єкта з первинною лібідною ситуацією в цілому, а не лише з лібідним об'єктом як таким.

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. – М.: Прогресс, 1995. – 296 с.
2. Гуменюк О.Є. Психологія впливу: Монографія. – Тернопіль: Економічна думка, 2003. – 304 с.
3. Кляйн М. Развитие в психоанализе. – М.: Академический Проспект, 2001. – 510 с.
4. Кернберг О. Агрессия при расстройстве личности и перверсиях. – М.: Класс, 1998. – 285 с.
5. Лейбин В.М. Словарь-справочник по психоанализу. – СПб.: Питер, 2001. – 688 с.
6. Психоанализ. Популярная энциклопедия / Сост., научн. ред. П.С. Гуревич. – М.: Олимп; АСТ, 1998. – 592 с.
7. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно-центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату): Навчально-методичний посібник. – К.: Ніка-Центр, 2003. – 204 с.
8. Салливан Г.С. Интерперсональная терапия в психиатрии. – М., СПб., 1999.
9. Солод К.В. Разлука с матерью на первом году жизни: влияние на объектные отношения у детей // Московский психотерапевтический журнал. – 2000. – № 4, октябрь – декабрь. – С. 70–94.
10. Татенко В.А. Психология в субъективном измерении: Монография. – К.: Просвіта, 1996. – 404 с.
11. Усков А.Ф. Извращенность: проблема личности и общества // Московский психотерапевтический журнал. – 2000. – № 4, октябрь – декабрь. – С. 55–69.
12. Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – С. 215–237.
13. Яценко Т.С., Мелоян А.Е., Иваненко Б.Б., Горобець Т.В. Психоаналіз об'єктних відношень суб'єкта в контексті проблеми агресії // Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2004. – Т.6. – Вип.1. – С. 377–385.

Надійшла до редакції 8.06.2005.